

STANISŁAW LITAK (Lublin)

MAPA DIECEZJI ŁUCKIEJ KS. KRZYSZTOFA KLUKA

Publikowana tu rękopiśmienna mapa, przechowywana obecnie w Archiwum Kapituły Metropolitalnej na Wawelu¹, jest spuścizną po znanym teologu i historyku Kościoła na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, archiprezbiterze kościoła mariackiego w Krakowie², arcybiskupie Franciszku Albinie Symonie.

Poniższe uwagi nawiązują do wcześniejszego mojego artykułu, w którym dokonałem dokładniejszej analizy treści³ omawianego dokumentu. Wkrótce jednak nasunęły się nowe spostrzeżenia, które skłoniły mnie do ponownego podjęcia tematu. Jak już wiemy, mapa jest anonimowa. Brak też określenia czasu jej powstania. Mimo to, jak starałem się wykazać, można bez większych obaw przyjąć, że powstała ok. 1792 r., a jej autorem był znany przyrodnik i współpracownik KEN ks. Krzysztof Kluk (1739-1796), pleban w Ciechanowcu nad Nurcem (1770-1796)⁴. Wskazuje na to zarówno pismo mapy pochodzące niewątpliwie spod pióra ks. Kluka⁵, jak i wspomnienia pijara Szymona Bielskiego z końca XVIII i początków XIX w. oraz analiza treści samej mapy. Szymon Bielski stwierdza w opublikowanej ok. 1800 r., a więc zaledwie w 4 lata po śmierci plebana ciechanowskiego, „Wiadomości o życiu i pismach X. Krzysztofa Kluka”⁶, że widział u księży misjonarzy w Siemiatyczach dwie mapy jego autorstwa: diecezji łuckiej, ofiarowaną w 1792 r. proboszczowi siemiatyckiemu Wadowskiemu i drugą – parafii siemiatyckiej, wykonaną w 1793 r. Ze sposobu sformułowania Bielskiego wynika, że mapa diecezji łuckiej nie była datowana, co dodatkowo przemawia za tym, że odnaleziona mapa diecezji łuckiej jest właśnie tą przez niego wzmiankowaną. Obydwie te mapy zostały uznane za zaginione⁷. Mapa parafii siemiatyckiej dotychczas nie została odnaleziona. Nikt zresztą nie podjął poważniejszej próby jej odszukania. Kwerendę należałoby przeprowadzić przede wszystkim w bibliotekach i archiwach księży misjonarzy lub zbiorach pomisjonarskich, zapewne bardzo rozproszonych. Wskazówką może tu być przytoczona uwaga Bielskiego oraz związki łączące ks. Kluka z misjonarzami: Był absolwentem prowadzonego przez nich seminarium duchownego przy kościele św. Krzyża w Warszawie oraz protegowanym księżnej Anny Jabłonowskiej, właścicielki Siemiatycz⁸, gdzie misjonarze prowadzili parafie⁹.

Omawiana mapa diecezji łuckiej składa się z 8 arkuszy o wymiarach 27 na 18 cm, naklejonych na płótnie. Jej stan zachowania jest zadowalający. Ale pismo w wielu miejscach jest wyblakłe i trudne do odczytania. Nie posiada legendy ani podziałki. Obok jej tytułu: „Dycezya Łucka y Brzeska Lit.”, umieszczonego w lewym, dolnym jej rogu, wyrażającego właściwą nazwę diecezji, występuje również na jej zewnętrznej stronie (po jej złożeniu) napis uczyniony ręką autora: „Dioecesis Luceoricensis”, będący potoczną nazwą tej diecezji. Skalę można w przybliżeniu określić na 1:1 200 000. Legendę można odtworzyć na podstawie jej treści.

Ze względu na specyficzny kształt diecezji łuckiej¹⁰, obejmującej obszary od Narwi w okolicach Tykocina, na północy, w kierunku na południowy wschód poprzez Podlasie, Wołyń aż do województwa braclawskiego, czyli do południowo-wschodnich krańców Rzeczypospolitej, mapa ta obejmuje wraz z ziemiami przyległymi do diecezji łuckiej bardzo duży teren między 21 a 32 stopniem długości geograficznej wschodniej (licząc od południka Greenwich) i 47 a 53 szerokości geograficznej północnej, położony między Dniestrem, Dnieprem, Wisłą i Prypecią. Są to w całości lub w części ówczesne województwa: mazowieckie, lubelskie, sandomierskie, podlaskie, brzeskolitewskie, wołyńskie, bełskie, ruskie, podolskie, braclawskie i kijowskie. Tylko cztery z nich (podlaskie, brzeskolitewskie, wołyńskie i braclawskie) w części lub w całości stanowiły obszar diecezji łuckiej.

Odrębnymi znakami zaznaczono na niej rzeki, lasy oraz granice dekanatów. Miejscowości, w których występowały kościoły oznaczono czterema sygnaturami. Granice dekanatów zostały wyznaczone ciągiem drobnych czarnych kropek kolorowanych na czerwono i miejscami na zielono. Nie ma osobnej granicy diecezji. Tylko granice niektórych województw zostały wyraźniej zaznaczone. Województwa jednak podpisano dużym pismem drukowanym. Mapa sugeruje, że fragmenty granic niektórych dekanatów były równocześnie granicami wojewódzkimi. Zewnętrzne zaś granice peryferyjnych dekanatów stanowiły granicę diecezji. Z punktu widzenia granic, jak to już podkreśliłem, mapa sprawia wrażenie niewykończonej. Zdarzają się poważne błędy w ich wykreśleniu.

W poprzednim artykule wyraziłem pogląd¹¹, że północna granica dekanatu bielskiego (bielskopodlaskiego) jest otwarta i dochodzi aż do Białegostoku. Parafia Choroszcz z diecezji wileńskiej została prawdopodobnie zaliczona do dekanatu Bielsk diecezji łuckiej. Jednak z dokładniejszych badań oryginału mapy wynika, że sprawa ta wymaga uściślenia. Nie ma pewności, że jest to granica dekanatu bielskiego. Chodzi tu prawdopodobnie o zniekształconą granicę województwa podlaskiego, którą, być może, Kluk utożsamiał z granicą tego dekanatu, choć nie jest wykluczone, że północną granicę dekanatu Bielskiego, a tym samym spory odcinek granicy diecezji łuckiej poprowadził on wzdłuż rzeki Narwi. Jej oznakowanie jest jednak na mapie niewidoczne. Gdyby przyjąć tę drugą możliwość, to granica ta zostałaby za bardzo przesunięta na południe. W rzeczywistości bowiem od parafii Narew do parafii Juchnowiec pokrywała się ona z granicą województwa podlaskiego. Następnie granica województwa odbiegała na północ w kierunku Białegostoku¹².

Podstawową treścią mapy (nie licząc fizjografii terenu) są kościoły parafialne i ważniejsze filialne, których wykaz znajduje się w jej prawym górnym rogu. W wykazie tym¹³ nawiązano do tytułu mapy, dzieląc diecezję na dwie części: łucką i brzeską. W obrębie części łuckiej wymieniono parafie w województwie wołyńskim, w dekanatach Włodzimierz, Dubno, Krzemieniec, Zbaraż, Zastaw oraz Stepań i Torczyn powstałe już po pierwszym rozbiornie w 1773 r. i w oddzielnie położonym oficjalnie braclawskim, pokrywającym się w zasadzie z województwem braclawskim, w dekanacie braclawskim oraz w powstałych z jego podziału w 1777 r. dekanatach Granów i Winnica. W części brzeskiej wykaz obejmuje w województwie brzeskim dekanaty: Janów Podlaski i utworzony z jego podziału ok. 1782 r. dekanat Międzyrzecz¹⁴, Szeszczów i Kamieniec Litewski oraz w województwie podlaskim: Łosice, Węgrów, Drohiczyn, Bielsk i Brańsk. W ogólności spis ten obejmuje 223 parafie i kościoły filialne. Pomija 10 parafii: Brody, Leszniów, Olesk, Podkamień, Stanisławczyk, Szczurowice, Załośce z dekanatu krzemienieckiego i Opryłowce, Zbaraż oraz kontrowersyjną parafię Toki z dekanatu zbarazkiego¹⁵. Parafie te po pierwszym rozbiornie znalazły się w Galicji i następnie zostały samowolnie włączone w 1783 r. przez cesarza Józefa II do archidiecezji lwowskiej, co potwierdziła Stolica Apostolska dopiero w 1796 r.¹⁶

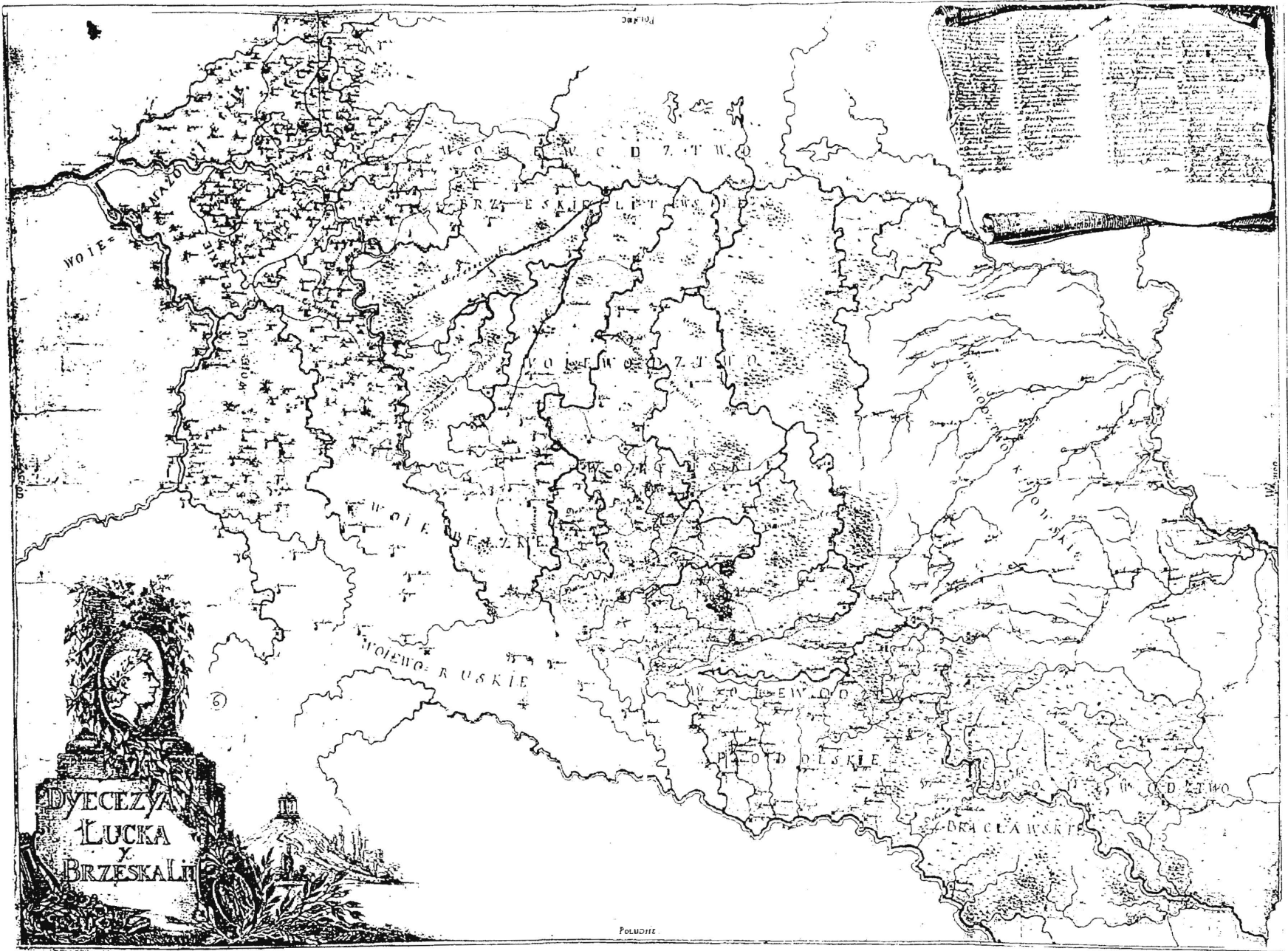
Mapa w założeniu nie obejmuje kościołów zakonnych, nieparafialnych. Natomiast obejmuje te zakonne, które równocześnie były parafialnymi. Jakkolwiek stanowi ona cenne źródło do poznania struktury organizacyjnej diecezji łuckiej, to jednak nie jest wolna od nieścisłości i pomyłek, świadczących o niezbyt dużej biegłości kartograficznej jej autora, samouka, biologa i minerologa, lecz nie kartografa, czy geografa. Błędy występują zarówno we wspomnianym wykazie parafii, jak i na mapie. Niektóre kościoły uwzględniono tylko w spisie, a pominięto na mapie. Inne występują tylko na mapie. Zarówno w spisie jak i na mapie pominięto większość kościołów filialnych. Nie uwzględniono także kościołów pomocniczych w miastach. Duże zastrzeżenie budzi lokalizacja miejscowości i w ogóle podstawy matematyczne mapy. Występują też rozbieżności w pisowni nazw miejscowych w wykazie i na mapie oraz ewidentne pomyłki w nazewnictwie parafii. Jest ona jednak nieodzowna dla odtworzenia struktur parafialnych zwłaszcza dla części wołyńskiej i braclawskiej diecezji łuckiej, dla których zachowała się bardzo skromna podstawa źródłowa. Z tego też punktu widzenia omawiana mapa przedstawia największą wartość.

Jak już wspomniano, mapa obejmuje również tereny przyległe do diecezji łuckiej. Są to części lub całości województw: kijowskiego, podolskiego, ruskiego, bełskiego, lubelskiego, sandomierskiego, mazowieckiego i brzeskolitewskiego. Tu również występują duże nieścisłości. Tak np. ziemię stężycką, która jest na mapie prawie niewidoczna, zaliczono do województwa lubelskiego zamiast do sandomierskiego, którego w ogóle nie zaznaczono. Niejasne są także kryteria, jakimi kierowano się w wyborze parafii i miejscowości na tych terenach, wchodzących w skład sąsiednich diecezji: kijowskiej, lwowskiej, chełmskiej, krakowskiej, poznańskiej (archidiakoniat war-

szawski) i wileńskiej. Wydaje się, że wybór ten jest całkiem przypadkowy. Tak np. w ziemi łukowskiej i stężyckiej brak jest najważniejszych ośrodków politycznych i kościelnych: stolic ziem i dekanatów: Łukowa i Stężyca. W ziemi lubelskiej również nie uwzględniono niektórych stolic dekanatów. Podobnie rzecz się przedstawia na pozostałych terenach przyległych do diecezji łuckiej.

Trudna jest do wyjaśnienia geneza omawianej mapy. Mogła to być oczywiście prywatna inicjatywa ks. K. Kluka, być może poparta przez jego protektorkę księżną Annę Jabłonowską. Pomysł opracowania mapy diecezji łuckiej mógł także wyjść z miejscowych sfer kościelnych. Wiadomo, że począwszy od pierwszej połowy XVIII w. niektórzy biskupi polscy dążyli do kartograficznego przedstawienia swoich diecezji. Przykładem może tu być opracowana przez matematyka królewskiego, Fryderyka Jana Enderscha, mapa diecezji warmińskiej, wykonana na zlecenie biskupa tej diecezji, Adama Stanisława Grabowskiego i wydana w Elblągu w 1754 r.¹⁷ W opracowaniu mapy swojej rozległej diecezji był zainteresowany również biskup krakowski Andrzej Stanisław Kostka Załuski (1695-1758). Prawdopodobnie temu między innymi celowi miały służyć tabelaryczne opisy poszczególnych parafii sporządzone przy okazji wizytacji diecezji w latach 1747-1749 (głównie w 1748 r.). Sprawa ta miała być podjęta na niedoszłym do skutku, ze względu na śmierć biskupa, synodzie diecezjalnym¹⁸. Najprawdopodobniej jednak pozostaje ona w jakimś związku z zamiarem biskupa Adama Naruszewicza, który wkrótce po objęciu diecezji łuckiej (29 listopada 1790 r.), nawiązując do opracowywanej w tym czasie pod protektoratem króla i we współpracy z hierarchią kościelną¹⁹ mapy Polski przez pułkownika Karola de Perthésa, zlecił jego współpracownikowi, byłemu jezuitcie i znanemu autorowi map dóbr i szkół KEN, „geografowi JKMci” ks. Adamowi Kukielowi (1763-1831) opracowanie mapy swojej nowej diecezji. Prace nad tą mapą, o których pisze Naruszewicz w liście do króla Stanisława Augusta Poniatowskiego z 7 lutego 1791 r.²⁰, musiały jednak postępować wolno lub też nigdy w rzeczywistości nie zostały podjęte. W każdym razie, jak dotychczas, nic więcej w tej sprawie nie wiadomo. Według relacji Naruszewicza miała to być mapa szczegółowa, przypominająca mapy „szczegulne” Perthésa, uwzględniająca całe osadnictwo w ramach powiatów i województw oraz parafii i dekanatów. Mapa ks. K. Kluka nie jest aż tak ambitnym przedsięwzięciem. Nie można jednak wykluczyć, że była ona jakąś skromniejszą kontynuacją rozpoczętych przez Kukiela prac lub też realizacją zawężonych zamierzeń biskupa.

Kończąc należy stwierdzić, że opisana mapa wymaga dalszych badań przede wszystkim, jeśli chodzi o jej geograficzne i matematyczne podstawy. Już bowiem na pierwszy rzut oka nasuwa się wiele pod tym względem zastrzeżeń. Mimo jednak różnych jej niedociągnięć, przedstawia ona dla historyka, a szczególnie dla historyka Kościoła, dość dużą wartość. Zawiera bowiem komplet parafii diecezji łuckiej około 1792 r. Ważny jest zwłaszcza dołączony do niej wykaz parafii. Jest to jedyny w zasadzie kompletny wykaz parafii diecezji łuckiej z drugiej połowy XVIII w.

PRZYPISY

- 1 Mapa nosi starą sygnaturę: 6.
- 2 H. E. Wyczawski, *Symon Franciszek Albin*. W: *Słownik Polskich teologów katolickich*. Pod red. H. E. Wyczawskiego, t. 4, Warszawa 1983 r. Por. J. Wolny, *Młodość i pierwsze lata działalności Adama Stefana Sapiehy*. W: *Księga Sapieżyńska*. Praca zbiorowa pod red. J. Wolnego przy współpracy R. Zawadzkiego, t. 1, Kraków 1982, s. 41-42.
- 3 S. Litak, *Mapa diecezji łuckiej z około 1792 roku*. W: *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*. Pod red. J. Chrobaczyńskiego, A. Jureczki i M. Śliwy, Kraków 1993, s. 63-73.
- 4 Podstawowe prace na temat Krzysztofa Kluka: J. Kołodziejczyk, *Ks. Krzysztof Kluk. Dzieła i twórczość*, Kraków 1932; G. Brzęk, *Krzysztof Kluk*. Wyd. 2, Lublin 1977; *Krzysztof Kluk. Przyrodnik i pisarz rolniczy*. Pod red. J. Babicza, W. Grębeckiej i S. Inglota, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976.
- 5 Por. opis parafii ciechanowieckiej Krzysztofa Kluka w aktach wizytacji z 1791 r.: Archiwum Diecezji Siedleckiej (ADS) D139, k. 54v.
- 6 [S. Bielski], *Wiadomość o życiu i pismach X. Krzysztofa Kluka proboszcza ciechanowieckiego*, br.m.w. ok. 1800, s. 9 nlb oraz to samo w nieco innej wersji jako wprowadzenie do dzieła K. Kluka pt. *Zwierząt domowych i dzikich osobliwie krajowych, historii naturalnej początki i gospodarstwo*. T. 1, Warszawa 1809, s. 9 nlb, przedrukowane przez Z. Wójcika, *Krzysztof Kluk. Życie i działalność*. W: *Krzysztof Kluk. Przyrodnik i pisarz rolniczy*. Pod red. J. Babicza, W. Grębeckiej i S. Inglota, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 338-342.
- 7 B. Olszewicz, *Kartografia polska XVIII wieku (przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, Lwów-Warszawa 1932, s. 89, poz. 260 oraz K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, s. 87.
- 8 J. Kołodziejczyk, o. c., s. 9; K. Opatek, *Oświecenie*. W: *Historia Nauki Polskiej*, t. 2. Red. B. Suchocholski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 355; S. Brzęk, o. c., s. 26-29, 56; Z. Wójcik, o. c., s. 309-315.
- 9 Opis parafii Siemiatycze prowadzonej przez księży misjonarzy w wizytacji z 1791 r.; ADS. A139, s. 14.
- 10 S. Litak, *Kościół łaciński w Polsce. Mapa. Komentarz. Indeks*, Lublin-Rzym 1991, s. 72-73 oraz mapa.
- 11 S. Litak, *Mapa*, s. 70.
- 12 Nie została ona skradziona, jak sugerowałem (S. Litak, *Mapa*, s. 70). Pomyłka powstała na skutek złej jakości kserokopii. Północną granicę diecezji łuckiej (zob. S. Litak, *Struktura terytorialna kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 r.*, Lublin 1979. Mapy, arkusz VII i XII) można dokładnie wyznaczyć na podstawie: *Constitutiones synodales diaecesis Luceoriensis et Brestensis ab (...) Stephano Boguslao a Rupniew in Januszowice Rupniewski (...) Episcopo Luceoriensi et Brestensi Luceoriae (...) 1726*; *Synodus Dioecesis Vilmensis ab (...) Michale Joanne Zienkowicz (...) episcopo Vilmensi (...) 1744* oraz opublikowanych opisów parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784. Opr. W. Wernerowa. „*Studia Podlaskie*”. t. 1, 1990, s. 99-217.
- 13 Został on opublikowany w: S. Litak, *Mapa*, s. 71-73.
- 14 Na temat powstania nowych dekanatów diecezji łuckiej po pierwszym rozbiórce zob. L. Królik, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, Lublin 1983, s. 255-256.
- 15 W źródłach niejasno przedstawia się sprawa parafii Toki i Ożochowce (por. S. Litak, *Mapa*, s. 65). Pewne wyjaśnienie tej sprawy przynoszą nowe źródła. Przypominam, że według relacji ● stanie diecezji biskupa łuckiego F. P. Turskiego (*Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 2, Wyd. P. Rabikauskas, Roma 1978, s. 235) z 1788 r. po pierwszym rozbiórce znalazły się w Galicji parafie diecezji łuckiej: Brody, Olesk, Opryłowce, Ożochowce, Podkamień, Stanisławczyk, Szczurowice, Zatośce i Zbaraż. Relacja arcybiskupa lwowskiego F. Kiciego z 1790 roku (*Relacje arcybiskupów lwowskich 1595-1794*. Wyd. T. Długosz, Lwów 1937, s. 131) podaje Toki i Leszniów, a pomija parafię Ożochowce. W potwierdzeniu zaś okólnika guberni lwowskiej z 27 IX 1783 r. w sprawie przyłączenia tych parafii do archidie-

cezi lwowskiej występują wszystkie te parafie z wyjątkiem parafii Ożochowce. Równocześnie parafia Ożochowce występuje na mapie Kluka w dalszym ciągu w diecezji łuckiej. Według J. M. Giżyckiego (Wałyniaka), Zniesione kościoły i klasztory rzymskokatolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezjach łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej (gub. wałyńskiej, kijowskiej i podolskiej), „Nova Polonia Sacra”, t. 1, Kraków 1928, s. 11, duża, licząca 38 wsi parafia Ożochowce została w czasie pierwszego rozbioru podzielona. Większa jej część wraz z kościołem została włączona do zaboru austriackiego. Natomiast z części pozostałej w granicach Rzeczypospolitej utworzono nową parafię, dla której wybudowano w Ożochowcach tymczasową kaplicę. Kaplica ta przetrwała do 1816 r. Później na jej miejscu postawiono drewniany kościół pod wezwaniem Znalezienia Krzyża św. Kościół murowany wybudowano dopiero w 1868 r., ale rząd carski skasował parafię, włączając jej terytorium do sąsiedniej parafii Wolczyska. Kościół zaś nakazał rozebrać. Otóż wydaje się, że włączony do Galicji i w konsekwencji do archidiecezji lwowskiej kościół parafii ożochowskiej faktycznie znajdował się w tym czasie w Tokach. Prawdopodobnie więc w relacji Kickiego pominięto Ożochowce, ponieważ wymieniono Toki. Pleban w Tokach, a nie w Ożochowcach potwierdził wymieniony okólnik z 1783 r. Parafia Toki figuruje w wykazie parafii archidiecezji lwowskiej z 1815 r. w dekanacie Trembowla (AALW. AV 10, fasc. IV s. nlb). Kościół w Tokach prawdopodobnie później uległ zniszczeniu. W 1839 r. parafia ta występuje jako nie posiadająca własnej świątyni. Jej pleban był zmuszony korzystać z cerkwi unickiej, która służyła obydwu obrządkom (tamże, AV 13, s. nlb).

- 16 B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 20, 1970, s. 294.
- 17 Tabula geographica Episcopatum Warmiensem in Prussia exhibens, Heidelberg, solita habitatio episcopalis, longitudinem 38, graduum at 16 minutorum, ab insula Ferro numerat, Elbingae MDCCIV.
- 18 Por. J. K. Scipio del Campo, *Objaśnienie dwóch map dawnej diecezji krakowskiej z krótką wzmianką o znaczeniu, obowiązkach i uposażeniu biskupa, jako też kapituly katedralnej i podwładnego duchowieństwa*, Kraków 1881, s. 1. W Archiwum Kurii Matrop. w Krakowie znajduje się 12 ksiąg tych opisów. Por. S. Litak, *Tabellae eorum super quibus in visitatione inquirendum est* w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie. „Sprawozd. Tow. Nauk. KUL”, nr 15, 1967, s. 129-130.
- 19 Podstawą źródłową opracowania tej mapy miały być opisy parafii, które zarządził w 1782 r. biskup płocki, późniejszy prymas M. J. Poniatowski, a za nim inni biskupi. O pracach K. de Perthéesa por. J. Madej, „Polonia... 1770” Karola de Perthéesa na tle osiemnastowiecznej kartografii polskiej i krajów ościennych, Warszawa 1987, s. 40-50 i passim. Tam też szczegółowa literatura.
- 20 Korespondencja Adama Naruszewicza 1762-1796. Z papierów po Ludwiku Bernackim uzupełnił, opracował i wydał J. Platt. Pod. red. T. Mikulskiego, Wrocław 1959, nr 330, s. 388. O pracach kartograficznych Kukiela nad diecezją łucką nie wspomina J. Poplatek, Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej. Uzupełnił L. Grzebień. Przygotował do druku J. Paszenda, Kraków 1973, s. 240 (biogram Adama Kukiela).